

РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗНАЧУЩИХ ПРОБЛЕМ У СОЦІАЛЬНИХ УТОПІЯХ О. БОГДАНОВА ЯК ПЕРЕДНЬ ГЛОБАЛІСТИКИ

Верховна Рада України

У контексті глобальних проблем сучасності розглянуті утопічні проекти російського філософа, політичного діяча, письменника Олександра Богданова (Малиновського).

Вступ

О.О. Богданов (О.О. Малиновський) був відомим діячем Російської соціал-демократичної робітничої партії, марксистом, певний час входив до більшовицького крила РСДРП. Це позначилося на його ставленні до найважливіших проблем людства. По-перше, він розглядав їх як прямиий наслідок функціонування соціальних систем, що виникають у процесі цивілізаційного розвитку. По-друге, він «виписував» виключно соціалістичні рецепти їхнього розв'язання. При цьому деякі проблеми й можливі шляхи їх вирішення (приміром, демографічну й породжені нею) він змодельовав ще до того, як вони набули глобального характеру. Тому ідеї, викладені в утопіях Богданова, можна вважати передднем глобалістики як нового напрямку суспільствознавства.

Слід зауважити, що з висоти нашого історичного досвіду є небезпека «занизити» ступінь глобальності проблем, які бентежили наших попередників. Однак слід усвідомлювати, що проблеми, які намагалися розв'язати, наприклад, в «Утопії» [13] Томас Мор (1478-1535 рр.) і в «Місті Сонця» [9] Томмазо Кампанелла (1568-1639 рр.), були для людства за тих часів на менш значущими, ніж ті, що стоять зараз перед нами. Тим паче, що деякі з них, приміром достатнє виробництво продуктів харчування та їх справедливий розподіл, не розв'язані й досі.

Постановка завдання

Автор не брав на себе сміливість аналізувати всю науково-теоретичну спадщину цього непересічного вченого, який, до речі, сформулював основи нової загальнонаукової дисципліни (тектології), котра на півстоліття випередила деякі положення системного підходу, кібернетики й синергетики [4, с.5]. Обмежимося лише аналізом методів вирішення глобальних проблем, які Богданов виклав у своїх романах-утопіях «Червона зірка» [2] та «Інженер Менні» [3]. Раніше ці твори, але під іншими кутами зору, досліджували Є. Брандіс, О. Бритіков, Г. Гловелі, Є. Дмитрієвський, Ю. Медведєв, Є. Парнов, Ю. Рюриков, Р. Стайтс, В. Симонов, Н. Фігуровська ...

Соціальні утопії «Червона зірка» та «Інженер Менні» в даній роботі розглядаються в таких аспектах: 1) які марсіанські проблеми є віддзеркаленням сучасних О. Богданову земних і появу яких він спрогнозував; 2) оцінка «марсіанських» рецептів розв'язання земних проблем, запропонованих О. Богдановим.

Основна частина

ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МАРСА – ВІДДЗЕР-КАЛЕННЯ ЗЕМНИХ

У двох словах суть сюжету обох творів. На Марсі існує високорозвинена цивілізація, яка відрядила розвідувальну експедицію на Землю. Її члени обрали серед землян одного, якому запропонували побувати на Марсі й ознайомитися з тамтешньою цивілізацією. Ним виявився російський соціаліст, від імені якого й ведеться розповідь у романі «Червона зірка». Наступний твір – «Інженер Менні» – присвячений детальному викладу того, як в ході розв'язання однієї з глобальних проблем – продовольчої – шляхом грандіозних меліоративних робіт змінювалася соціальна структура марсіанського суспільства.

О. Богданов виявився геніальним футурологом – головні глобальні марсіанські проблеми практично ті самі, які стоять тепер перед нами. І це враховуючи, що «Червона зірка» та «Інженер Менні» опубліковані на самому початку ХХ ст.! Тобто коли деякі з цих проблем (приміром, енергетична та екологічна) на Землі ще не усвідомлювалися як глобальні й почали поставати «на повний зріст» років через 60 після того, як автор змодельовав їх на «марсіанському матеріалі».

Ось вони, глобальні проблеми марсіанської цивілізації за Богдановим:

– демографічна – чисельність населення Марса постійно зростає [2, с.153], йому стає тісно на планеті [3, с.255];

– продовольча – викладається в обох романах, заради її розв'язання здійснюється план Великих Робіт [3];

– енергетична – задля пошуку нових джерел енергії доводиться готувати експедицію на Венеру [2, с.167];

– оскільки разом із зростанням чисельності населення зростають його потреби, відбувається загальне виснаження природних ресурсів планети [2, с.153];

– екологічна (побіжно викладається в обох творах).

О. Богданов у своїх утопіях стисло викладає марсіанську історію. І не можна не звернути увагу, що глобальні проблеми виникли на Марсі, як і на Землі, внаслідок спонтанного розвитку цивілізації. І як і на Землі за їх розв'язання взялися лише тоді, коли ситуація сягнула передкризового стану.

Щоправда, у Богданова немає однієї з найгостріших проблем – загибелі цивілізації внаслідок глобальної світової війни. Воно й закономірно: по-перше, обидва твори писалися до Першої світової війни (яка, до речі, як і Друга світова, не була глобальною); по-друге, науково-технічний прогрес на момент написання ще не подарував людству технічних засобів, які дають йому змогу самознищитися.

Перш ніж перейти до пропонованих Богдановим шляхів розв'язання глобальних проблем, зауважимо, що спонукав його до цього стан справ на Землі. Ось як він оцінював його устами марсіан: «Я бачив ваш світ, я не міг би винести десятої частини того безумства, серед якого живуть ваші брати» [2, с.154]. «Мистецтво винищення розвинене в них (*землян*. – *В.П.*) незрівнянно вище, ніж усі інші боки їхньої своєрідної культури [2, с.181], «Земне людство роздріблене, його окремі раси та нації... говорять різними мовами, й глибоке нерозуміння одне одного просочується в усі їхні життєві стосунки...» [2, с.188].

МАРСІАНСЬКІ «РЕЦЕПТИ» РОЗВ'ЯЗАННЯ ЗЕМНИХ ПРОБЛЕМ

Досконала соціальна структура. На Марсі збудовано ідеальне суспільство. Але цікава деталь: ця загальнопланетарна досконала структура утворилася не лише шляхом суспільного розвитку окремих країн у певному напрямі, внаслідок чого вони зливалися в єдину державу, а й шляхом примусового приєднання до цього союзу інших країн [3, с.207]. При цьому насильницьке приєднання виправдовувалося тим, що воно застосовувалося до держав, які ідентифікуються як соціально відсталі. Це не випадковість – Богданов, нагадує, у Центральному комітеті РСДРП був одним із представників більшовиків, які після захоплення влади у Російській імперії майже тими ж самими словами говорили про утворення всесвітньої Республіки Рад. І не лише говорили. Війна Радянської Росії проти Української Народної Республіки врешті-решт закінчилася приєднанням України до союзної соціалістичної держави, яка невдовзі стала йменуватися СРСР. Пізніше відбулася й анексія «буржуазних» Прибалтійських республік (1940 р.).

Щоправда, в утопіях Богданова перебіг подій був зворотним: спочатку утворилася гігантська Федеральна республіка, а потім уже вона зазнала соціалістичних перетворень, які відбувалися в ході розв'язання однієї з глобальних проблем – продовольчої – через здійснення плану Великих Робіт.

Власне, другий за написанням роман – «Інженер Менні» – присвячений тому, як у ході загальнопланетарних меліоративних робіт робітничий клас під проводом своїх організацій усунув від керівництва цими роботами олігархічні клани, котрі безжально експлуатували робітників, розкрадали бюджетні асигнування, ухвалювали екологічно шкідливі рішення, приводили до влади кишенькові уряди... Позбавлення олігархів економічної влади та політичні перетворення врешті призвели до трансформації суспільства в соціалістичному напрямку. Тобто в «Інженері Менні» (1912 р.) автор спробував пояснити, як утворилася та ідеальна соціальна структура, яка викликала таке захоплення читачів його першої утопії «Червона зірка» (1908 р.). Захоплення зрозуміле, адже вона відіграє вирішальну роль в успішному розв'язанні глобальних проблем на планеті Марс.

Фактично О. Богданов змальовує розвинене соціалістичне суспільство. Сталий суспільний добробут спирається на всеохопну плановість виробництва та споживання, для управління якою створено спеціальну структуру – Інститут підрахунків [2, с.140-141]. Стратегію життєдіяльності марсіанського суспільства, зокрема, вирішення глобальної продовольчої проблеми шляхом здійснення грандіозних меліоративних робіт, розробляє Центральний Уряд [3, с.210], затверджує Центральний Парламент, втілює в життя Міністерство Громадських Робіт [3, с.214]. План Великих Робіт має соціальну спрямованість. Ініційований для розв'язання конкретної проблеми («разом із зростанням населення збільшувався попит на землю та хліб» [3, с.222]), він складений, по-перше, з урахуванням наявних соціально-економічних умов, по-друге, таким чином, щоб його реалізація сприяла соціально-економічній еволюції в певному напрямку. Зокрема, націоналізації землі [3, с.221-224].

Узагалі, ідеальне соціалістичне суспільство, описане в першій утопії «Червона зірка», створене явно за Марксовою формулою комунізму «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами» [2, с.141]. І так же, як К. Маркс та Ф. Енгельс, однією із складових свого вчення зробили перероблений утопічний соціалізм, так і О. Богданов багато що в організації досконалої, на його думку, соціальної структури запозичив у утопістів-попередників Т. Мора та Т. Кампанелли. Приміром, позасімейне виховання дітей [9, с.55,66. 2, с.143-148].

В «Утопії» Томаса Мора найважливіші питання вирішуються на загальних зборах населення всього острова або, за сучасною термінологією, загальнонародним референдумом [13, с.111]. Ось як виглядає вироблення важливих рішень у Богданова в «Червоній зірці»: «Громадські збори марсіан вражали мене своїм напружено-діловим характером. Чи були вони присвячені питанням науки, чи питанням організації робіт... Рішення зборів, найчастіше однотайні, виконувалися із казковою швидкістю» [2, с.159-160].

Перетворення природи. Практично вся друга утопія – «Інженер Менні» – є викладом планів перетворення природи. Причому, зважаючи на вже наявний у нас здебільшого сумний екологічний досвід, ці плани виглядають короткозорим прожектерством [3, с.210]. Воно й зрозуміло, адже за часів Богданова згубні наслідки впливу людства на біосферу Землі глобально ще не виявлялися. Крім того, автор сповідує

інфантильно-агресивне ставлення до природи: «...Немає миру зі стихійністю природи й не може бути» [2, с.152].

Грандіозну меліоративну програму він описує так: «Тоді з'явився славнозвісний «План робіт», який намітив перетворення всієї планети. В ньому була спроектована та гігантська система каналів, яка була виконана марсіанами в наступне століття і на основі якої штучне зрошування більш ніж подвоїло заселену територію завоюванням усіх пустель» [3, с.221]. Автор, вочевидь, не знав, яку згубну роль відіграло штучне зрошування в історії Землі: всюди, де в давнину воно застосовувалося (в Месопотамії, Давньому Єгипті, Середній Азії...) утворилися пустелі.

Хоча, слід віддати Богданову належне, згубні екологічні наслідки діяльності марсіанського людства він наводить: «... Довелося винищити значну частину дорогих нам лісів нашої планети, що на десятки років спотворило її та погіршило клімат» [2, с.153]. І в світлі кліматичних катаклізмів, які розпочалися в останні роки на Землі, звучить пророчо його фраза: «... І чим щільніше наше людство згуртує свої лави для завоювання природи, тим щільніше змикаються й стихії для помсти за перемоги» [2, с.153].

Колонізація інших планет. Марсіани значною мірою вичерпали природні ресурси своєї планети й за підрахунками їхніх учених через 30 років їм загрожує нестача продовольства. Вихід – налагодити синтез білків з неорганічної матерії. Але оскільки немає впевненості, що вдасться це зробити, то постало питання про масове переселення марсіан на інші планети [2, с.153,179]. Зрозуміло, якщо планета заселена, то виникає проблема контакту цивілізацій. Богданов розглядає її з двох боків – з точки зору менш розвиненої (в даному разі земної) та з точки зору більш розвиненої (марсіанської).

Головний герой «Червоної планети» – російський соціаліст, запрошений марсіанами ознайомитися з їхньою цивілізацією, – вбачає в такому контакті лише позитивне: «Яку колосальну користь нашому старому, змученому людству... мав принести живий, енергійний вплив вищої культури, могутньої та гармонійної!» [2, с.159].

У марсіан думки з цього приводу розділилися. Одні вважають, що зростання марсіанського людства слід рішуче обмежити: «Ми повинні... пожертвувати частинкою того нашого життя, якого ще немає, для того, поки ще нам чужого життя, яке є і розвивається. Союз світів нескінченно окупить цю жертву» [2, с.189].

Інші – якщо ухвалити рішення про переселення на Землю, то слід усвідомити з самого початку: «Колонізація Землі вимагає повного знищення земного людства». Один із марсіанських вчених Стерні обґрунтовує це таким чином: земляни, враховуючи їхній менталітет, не згодяться добровільно віддати частину своєї планети; якщо ж відібрати в них частину Землі силоміць, то це призведе до тривалого військового конфлікту [2, с.182].

Розглядає Стерні й варіант «негайного соціалістичного перевиховання земного людства», але відхиляє як нереальний через неоднорідність земної цивілізації за рівнем розвитку та роз'єднаність за расами, мовами [2, с.183]. Можна передати людям Землі більш передову марсіанську техніку, але нею заволодіють пануючі експлуататорські класи – «це буде посилювати їхню владу над масами» [2, с.184].

Є ще варіант експорту соціалістичної революції з Марса на Землю, але й він відхиляється, оскільки «неминучий розвиток серед всіх інших класів запеклого й шаленого патріотизму, спрямованого проти нас і проти соціалістів Землі...» [2, с.184-185].

Використання досягнень НТП. Ці обидві утопії Богданова – сциєнтистський панегірик соціально-відповідальному використанню досягнень науково-технічного прогресу. На Марсі «мінус-матерія» була синтезована після того, як відкрили «розпаданя» «радіюючих елементів» («раніше Кюрі та Рамзая»). Відкриття зробило таємне наукове товариство, яке тривалий час приховувало своє відкриття: «Ми вважали, що було б дуже небезпечно публікувати наші наукові відкриття, поки в більшості країн лишаються реакційні уряди.» [2, с.108].

Вирішення однієї з глобальних проблем, що постали перед марсіанським суспільством – продовольчої, – ведеться передусім науково-технічними засобами. Це й реалізація плану Великих Робіт, і дослідження методів синтезу білка із неорганічних речовин. Необхідність вивільнити сільськогосподарські землі для вирощування тільки хлібних культур спричинилася до розвитку виробництва штучних волокон, з яких виготовляються тканини для пошиття одягу – одне з науково-технічних передбачень Богданова, які пізніше збулися в земній науково-виробничій практиці [2, с.169-170].

До речі, один із своїх прогнозів – омолодження людського організму шляхом переливання крові – Олександр Богданов спробував реалізувати на практиці, коли відійшов (або його «відійшли») від активної партійної роботи в більшовицькій партії. Очолюючи ним же створений Інститут переливання крові, він загинув внаслідок здійсненого на собі медичного експерименту в квітні 1928 р.

Як справжній марксист, Богданов вважає, що наука повинна служити пролетаріату, стверджуючи устами робітничого лідера Нетті: «Наука досі – сила наших ворогів: ми переможемо тоді, коли зробимо її нашою силою». І далі випишує «рецепт»: замало окремим пролетаріям оволодіти знаннями у вільний від роботи час, як це зробив він, бо «для пролетаря завойовано лише те, що завойовано для всіх» – треба зробити науку надбанням трудящих [3, с.242].

При цьому Богданов торкається однієї з глобальних проблем – стратегії розвитку науки, вибір якої, до речі, мінявся в різні епохи розвитку людства, що певною мірою позначалося на темпах розвитку цивілізації. Наука, зауважує він, не є єдиною – вона розбита на різні галузі, представники яких не розуміють одне одного. «Така, як тепер, вона не годиться для робітничого класу, й тому, що надто важка, й тому, що недостатня... Треба подолати її подрібненість, треба зблизити її з працею, її первинним джерелом» [3, с.242].

Висновки

1. Соціалізм як філософсько-суспільна течія завжди мав на меті розв'язання глобальних соціальних проблем. Тому закономірно, що багато в чому соціаліст Олександр Богданов виявився дивовижним провидцем. Водночас, те, що на момент написання обох утопій він був представником одного з найрадикальніших напрямків у російському революційному русі – більшовизму, не могло не позначитися на його підходах щодо вирішення цих проблем. Коли він викладає «рецепти» лікування соціальних хвороб, то вони відгоняють радикалізмом – це пояснюється, вочевидь, тим, що він не уявляв, у що це може вилитися на практиці.

На самому початку «Червоної зірки» він пише: «Пролетаріат уже зараз іде до знищення всякої моралі... соціальне почуття, яке робить людей товаришами в праці й в радості, й в стражданні, розвинеться зовсім вільно лише тоді, коли скине фетишистську оболонку моральності» [2, с.105]. Чи варто нагадувати, до чого це призвело в політичній практиці більшовиків?

Викладаючи план грандіозних меліоративних робіт на Марсі, Богданов говорить, що на Землі щось подібне реалізувати неможливо, оскільки для цього треба здійснити націоналізацію Землі. А на заваді цього стало б селянство, в якому «інстинкт власності не слабне, а посилюється під тиском розорення, яке примушує шалено чіплятися за останній клепак землі; без винищувальної боротьби воно б не поступилося правом власності на свої ділянки...» [3, с.223]. В нашій історії воно й справді добровільно не поступилося. А от після «винищувальної боротьби», яка в Україні дійшла до Голодомору 1932-33 рр., радянські комуністи примусили селян «поступитися» правом власності на землю.

2. Коли стало зрозуміло, що безмежний розвиток чисельності людства й неконтрольоване споживання природних ресурсів Землі врешті-решт призведуть до вичерпання можливостей існування людини на цій планеті, в наукових колах почали обговорювати можливість колонізації інших планет. Це породило новий напрямок у філософії – філософські проблеми контактів із позаземними цивілізаціями (ПЦ). Нагадаю, що головні небезпеки Богданов передбачив: крім можливості знищення людства це ще й принципова неможливість порозумітися [2, с.182-189]. Фахівці з філософських проблем контактів з ПЦ заговорили про це значно пізніше Богданова. Щоправда, й розробили проблему глибше. Приміром, відомий естонський філософ Густав Наан вважав, що наша цивілізація може загинути внаслідок контакту з позаземною навіть у тому випадку, якщо порозумітися вдасться – більш розвинена просто поглине нас, як це траплялося під час контактів цивілізацій з різним рівнем розвитку в історії Землі [14].

3. Обговорюючи шляхи розвитку соціалізму на Землі, Богданов передрікає небезпеку союзу «інженерської диктатури з соціалізмом робітників», який «може бути спрямований лише проти демократії» [3, с.261]. Марсіанські соціалісти роблять сумне застереження, яке, на жаль, значною мірою збулося: «... Ми не знаємо, скільки варварства та вузькості соціалісти Землі принесуть з собою в своє нове суспільство» [2, с.185]. Соціалізм, побудований у СРСР за часів Сталіна, вийшов зовсім не той, про який мріяв Богданов і його колеги-революціонери на рубежі XIX–XX століть: «Сталінська економічна, соціальна й політична революція згори відкинула як народницьку, так і соціалістичну утопію в ім'я жаху адміністративної утопії» [15, с.246].

Слід визнати, що значною мірою це стало наслідком реалізації помилкових «рецептів» розв'язання значущих соціальних проблем, які виписував, зокрема, й Олександр Богданов. Але слід віддати йому належне – пізніше він не погоджувався з твердженням засновників марксизму, що задля того, щоб встановити нові суспільні відносини, навчитися політичного панування, робітничому класу слід пережити 15, 20, 50 років громадянських воєн та міжнародних конфліктів [11, с.431]. Дослідники науково-теоретичної спадщини Богданова відзначали, що напередодні Жовтневого перевороту в питанні щодо диктатури пролетаріату він увійшов у конфлікт з більшовиками й застерігав проти конфлікту робітничого класу та селянства, проти громадянської війни, пов'язаної з втратою «кращих сил народу» [8, с.22].

4. Навіть зважаючи на згадані недоліки, слід визнати, що Олександр Богданов виявив надзвичайні здібності щодо прогнозування суспільно значущих проблем. Аналіз цих проблем та запропоновані шляхи їхнього вирішення, викладені в соціальних утопіях «Червона зірка» та «Інженер Менні», без перебільшення можна вважати передднем глобалістики.

Список літератури

- 1 Арутюнов В.Х., Свінціцький В.М. Філософія глобальних проблем сучасності: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2008. – 176 с.
- 2 Богданов А.А. Красная звезда (роман-утопия) // Богданов А.А. Вопросы социализма: Работы разных лет. – М.: Политиздат, 1990. – 477 с.
- 3 Богданов А.А. Инженер Мэнни. Фантастический роман // Богданов А.А. Вопросы социализма: Работы разных лет. – М.:

Политиздат, 1990.- 477 с.

- 4 *Богданов А.А.* Тектология. (Всеобщая организационная наука). // В 2-х кн. / Кн. 1. – М.: Экономика, 1989. – 304 с.
- 5 *Богданов А.А.* Тектология. (Всеобщая организационная наука). // В 2-х кн. / Кн. 2. – М.: Экономика, 1989. – 351 с.
- 6 *Войтович Р.* Вплив глобалізації на систему державного управління. – К., Вид-во НАДУ, 2007.- 679 с.
- 7 *Глобалізація і безпека розвитку: Монографія //О.Білорус, Д.Лук'яненко та ін.* – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
- 8 *Гловели Г.Д., Фигуровская Ф.К.* Трагедия коллективиста. // Богданов А.А. Вопросы социализма: Работы разных лет. / М.: Политиздат, 1990.- 477 с.
- 9 *Кампанелла Т.* Город Солнца – М.;-Л., 1947. – 175 с.
- 10 *Кинг А., Шнейдер Б.* Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба. – М.: Прогресс, 1991. – 339 с.
- 11 *Маркс К., Энгельс Ф.*// Соч. / Т. 8. С. 431.
- 12 *Медоуз Д., Рандерс Й.* Пределы роста. 30 лет спустя. – М.: Академкнига, 2008.- 342 с.
- 13 *Мор Т.* «Утопия». – М.-Л., 1947.- 279 с.
- 14 *Наан Г., Пустовойт В.* Незвані гості з Космосу. / Наука і суспільство. – 1991. – № 1. – С. 12-16.
- 15 *States R.* Utopias in the air and the ground: Futuristic dreams in the Russ revolutions // Russian history Histoire Russe. – Irvine (Cal.), 1984. – Vol. 11, № 2/3. – p. 236-257.
- 16 *Симонов В.В., Фигуровская Н.К.* Три утопии Александра Богданова («Красная Звезда», «Инженер Мэнни», Тектология) // В сб. Социокультурные утопии XX века. / М.: ИНИОН АН СССР, вып. 6, 1988. – С. 71-96.